

שילוב מרובד ואלימות פוליטית: מבט אחר על מאורעות מאי 2021

מריק שטרן

השיח התקשורתי והאקדמי אשר עסק בהתפרצות האלימות הבין-קהילתית בישראל במאי 2021 התמקד בעיקר בהקשר של הסכסוך האתנו-לאומי הישראלי-פלסטיני ובזליגתו לערים המעורבות בישראל, או לחלופין בדפוסי האפליה המבנית ובדחיקתו המרחבית של המיעוט הפלסטיני בהקשרים של קולוניאליזם התיישבותי. במסה זו ברצוני להציע הסבר נוסף להתפרצות האלימה – הסבר המתמקד בתהליכים כלכליים-פוליטיים ומרחביים שהתרחשו בשני העשורים האחרונים, בעיקר שינויים מבניים בכלכלה הישראלית ובשוק העבודה והגירה פנימית גוברת של פלסטינים אזרחי ישראל לערים בעלות רוב יהודי. לטענתי, תהליכים אלו ערערו את דפוסי ההפרדה הבין-קהילתיים והביאו לניעות כלכלית-חברתית מותנית של האזרחים הערבים לצד חיכוך גובר עם אוכלוסיות יהודיות בפריפריה הישראלית. התהליכים האלה, שאני מכנה אותם "שילוב מרובד", יצרו תנאים לתסיסה מתמדת בין יהודים וערבים בפריפריה החברתית של ישראל.

התזמון של האירועים – זמן קצר לאחר היציאה ממשבר הקורונה, בירושלים ובערים המעורבות – אינו מקרי. לצד התנאים החומריים והרגשיים הקשים שיצרה הקורונה (אבטלה, בטלה וחרדה), המאבק במגפה הביא לשיאו תהליך שנרקם כבר כשני עשורים בישראל – הדה-פלסטיניזציה של המיעוט הערבי בישראל. אחד המנגנונים המבניים העיקריים שהניעו תהליך זה הוא הניאו-ליברליזם. יואב פלד וגרשון שפיר (2005), בספרם העוסק באזרחות מורכבת בישראל, הצביעו על כך ששיח האזרחות הליברלי חדר בעוצמה רבה לישראל מאז שנות השמונים. אחד הגורמים להשפעת השיח הזה על קבוצות רבות בחברה הישראלית (ובכלל זה קבוצות מסורתיות ושמרניות) הוא המעבר של ישראל לכלכלת שוק חופשי החוברת לשוקי העולם הגלובלי. הניאו-ליברליזם הישראלי הוא אפוא לא רק פוליטיקה כלכלית אלא גם מסד לשינוי תרבותי ולמסגור מחדש של ערכים ונורמות חברתיות. בחברה הישראלית הניאו-ליברלית, פיתוח כלכלי, צמצום עלויות והפרטת שירותים הולכים יד ביד

עם אימוץ ערכים כמו אינדיווידואליזם, הגשמה עצמית וחתירה לאיכות חיים גבוהה, על חשבון זהויות קולקטיביות ומסורתיות (או במקרים רבים בשילובן של זהויות כאלה). שינוי מבני זה השפיע באופן ניכר על ההתייחסות המוסדית למיעוט הערבי-פלסטיני בישראל, אשר ערכו הסגולי עלה בהשוואה לעבר בהקשרים של צורכי שוק, פריון במשק העבודה ועמידה בתנאי ה-OECD. מהלך זה הניע כמה תוכניות ממשלתיות לפיתוח כלכלי ושילוב תעסוקתי, ששיאן בהחלטת הממשלה 992 להשקיע ברשויות מקומיות ערביות בישראל. מנגד, הניאו-ליברליזם התרבותי נתן לגיטימציה לשילוב פלסטינים ישראלים בני מעמד הביניים במסגרות של מעמד הביניים הישראלי הבורגני כגון מוסדות להשכלה גבוהה ושוק העבודה המתקדם, ואף בערים היהודיות עצמן, אשר סיפקו רמת חיים גבוהה.

אולם השילוב שהתאפשר לפלסטינים הבורגנים לא היה מלא ושוויוני, אלא מרובד – שילוב המותנה הן בתנאי סף מעמדיים וביכולת כלכלית-חברתית, הן בהשלת הזהות הפלסטינית בכניסה למרחב הבורגנות הישראלית. כך מצופה מעובדים ערבים במקומות עבודה מעורבים ומתושבים בשכונות מעורבות. העובדים הפלסטינים למדו לפצל את זהותם האידיאולוגית בין הבית למקום העבודה, אך במקרים לא מעטים, ובייחוד בתקופות של מתיחות ביטחונית, זהותם הלאומית "נחשפת" במדיה החברתית ומוקעת בידי הסביבה היהודית. כלומר, השילוב התאפשר רק בכפיפה להיררכיה הפוליטית בישראל ולעליונות היהודית-ציונית המובנית בו. הפוליטיקה החדשה שמוביל יו"ר מפלגת רע"ם מנצור עבאס, המפרידה בין האזרחי ללאומי ומעודדת חבירה והשתתפות בקואליציה ציונית, היא הביטוי הפרלמנטרי המובהק של תהליכי השילוב המרובד. עצם עלייתה של רע"ם כגורם רלוונטי ונחוץ בתהליכים המרכזיים של הפוליטיקה הישראלית משקפת לא רק את הרחבת הספקטרום של השילוב המרובד, אלא גם את מתיחת גבולותיו אל מעבר לרמת הלגיטימציה הקיימת בשתי הקהילות – באופנים שככל הנראה זירו אוף הם את התפרצותה של האלימות הלאומנית.

ועם זאת, למרות המגבלות הרבות המובנות בשילוב המרובד, הוא יצר התמרה משמעותית מאוד בנוף החברתי של המרחב הישראלי, בנורמליזציה (ובפולקולוריזציה) של הזהות הדתית האסלאמית (בניגוד לזו הפלסטינית) תחת כנפי הרב-תרבותיות המערבית, ובעיקר בנוכחות הגוברת של הגוף הפלסטיני במרחבים רבים שהיו עד כה יהודיים הומוגניים. בשוק העבודה הישראלי הועסקו עד סוף שנות השמונים מאות אלפי פלסטינים מישראל ומהשטחים, רובם המכריע בעבודות פיזיות, בעיקר בבנייה ובתעשייה. משנות האלפיים ואילך, עם המעבר של הכלכלה הישראלית לכלכלה פוסט-תעשייתית, חלק ניכר מכוח העבודה הפלסטיני עבר למגזר השירותים ומועסק בעיקר בשירותים חברתיים ומסחריים. המשמעות הפרפורמטיבית של שינוי זה היא שהמועסקים הפלסטינים, שהועסקו קודם לכן מאחורי הקלעים – באתר הבנייה או בפס הייצור – עברו אל ירכתי הבמה עצמה, לעמדת הרוקחת בסופר פארם או מוכר הבגדים בקניון. תהליך זה בולט במיוחד במיצובן מחדש של נשים פלסטיניות ישראליות במרחבי התעסוקה, עם העלייה הניכרת בהשתתפותן בכוח העבודה וכניסתן לענף השירותים המסחריים (בעיקר כנותנות שירות בחנויות ובשירות לקוחות). ואולי הדוגמה

המובהקת ביותר לכך היא ריבוי הרוקחות הפלסטיניות בבתי המרקחת ברחבי הארץ וייצוגן בתקשורת המיינסטרים הישראלית בדמותה של סלמה הרוקחת בתוכנית הסאטירה "ארץ נהדרת". אם כן, תהליכים אלו הניעו גידול דרמטי בנראות הפלסטינית במרחב הישראלי הפיזי והמדומיין והרחיבו את ממשקי האינטראקציה הבין-קבוצתיים בחיי היומיום.

יתר על כן, בעוד שילוב הפלסטינים בני מעמד הביניים בשוק העבודה מתקבל על פי רוב בקונצנזוס הישראלי מתוך הצדקות כלכליות ניאוליברליות והצדקות רב-תרבותיות, שינוי דרמטי ומאתגר יותר התחולל בנוף העירוני של הפריפריה הישראלית, שבה ערים ועיירות שנבנו במקור לטובת יהוד המרחב הפכו ליעד להגירה של משפחות וזוגות פלסטיניים ישראלים. כרמיאל, נוף הגליל ועפולה בצפון, ערד ובאר שבע בדרום ושכונות יהודיות במזרח ירושלים עוברות בשנים אחרונות שינוי דמוגרפי המערער על ההיגיון הפוליטי שלאורו הוקמו. כאשר דפוסי ההפרדה המרחביים מזדעזעים – גם אם מבחינה כמותית זוהי תופעה שולית, הנראות הסמלית שלה רבת משמעות – נוצרים גלי הדף. בירושלים, למשל, שבה תהליכים אלו מתרחשים על רקע דפוסי הפרדה קשיחים עוד יותר ו-96% מהתושבים, היהודים והערבים, חיים בשכונות הומוגניות (אסף-שפירא, 2019), ארגונים לאומניים יהודיים ופלסטיניים נאבקים משני צידי המתרס נגד תהליכי השילוב המרובד, שנתפס כמאיים על הזהות האתנו-לאומית ועל הסדר הפוליטי-חברתי של כל קבוצה.

ואולם בשל האסימטריה ביחסי הכוח, ההתנגדות בצד היהודי נשמעת ומורגשת הרבה יותר. ביישובים בעלי רוב יהודי בפריפריה, האוכלוסייה המקומית הוותיקה – שרובה מזרחי ומסורתי – מגיבה להגירה הפלסטינית בחריפות ובהתנגדות. הניעות המעמדית של הפלסטינים בישראל נתפסת על ידי האוכלוסייה היהודית-מזרחית בפריפריה כמאיימת על מקומה הנמוך ממילא בריבוד החברתי. הסוציולוגית האמריקנית ארלי הוכשילד (Hochschild 2018) תיארה את הדפוס הזה כמחאה נגד "עקיפה בתור": מעמד הפועלים של קבוצת הרוב מתנגד בחריפות לשילובן של קבוצות מיעוט שעוקפות אותו בדרכו אל מעלה ההיררכיה הכלכלית-חברתית (מחקרה של הוכשילד בוחן את יחסו של מעמד הפועלים הלבן בארצות הברית למהגרים לא-לבנים). ההתנגדות מלווה ומוצדקת גם באמצעות טיעונים גזעניים ולאומניים. כאשר ארגון להב"ה מגייס פעילים רבים מקרב האוכלוסייה המזרחית המסורתית לפעולה נגד פלסטינים שמתערים בחברה הישראלית, הוא פונה בין השאר לסנטימנט הזה – להתרעמות על ה"עקיפה בתור" מצד קבוצה שאינה חלק מהאתנוס. ההגירה הפלסטינית לערים יהודיות הביאה עם השנים לריאקציה מינית קיצונית מצד הפריפריה היהודית.

בתוך ההקשר הזה, יש לזכור כי הניעות החברתית בחברה הפלסטינית בישראל אינה נחלתם של רבים. הניאוליברליזם, שהביא להקצנת הפערים הכלכליים בחברה הישראלית כולה, הקציין אותם גם בתוך האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית. שכבה צרה יחסית של פלסטינים ממעמד בינוני-גבוה אמנם התקדמה והשתלבה (בתנאים המגבילים שצוינו קודם), אך רבים אחרים נותרו מאחור. אף שבמהלך העשור השני של שנות האלפיים

חלה ירידה קלה בשיעור העוני, בשנת 2018 45% מהמשפחות הערביות ו-58% מהילדים הערבים ישראל חיו מתחת לקו העוני, לעומת 13% מהמשפחות היהודיות ו-21% מהילדים היהודים (חדאד חאג' יחיא, 2021). השילוב בין המצוקה הכלכלית לאפליה על בסיס לאומי יצר קרקע פורייה להתפשטות דרמטית של האלימות הפלילית ביישובים הערביים. בתוך כך, הערים המעורבות הוותיקות כדוגמת לוד, רמלה ועכו, הנמצאות כולן במורד המדרג הסוציו-אקונומי, מתמודדות עם אותן מצוקות כלכליות ופוליטיות ומקיימות ממשק בין אוכלוסייה יהודית מוחלשת לקהילות מתיישבים לאומנים. תקופת הקורונה הדגישה עוד יותר את הפער בין המרכז לפרפריה, בין הערים המעורבות הבורגניות לערים המעורבות העניות, שכן מגזרי התעסוקה שנפגעו במגפה יותר מכול היו כאלה שמעסיקים עובדים עניים וזמניים. שילוב של אבטלה ובטלה והיעדר מסגרות יומיומיות לאורך זמן העצים את תחושות התסכול והמצוקה.

ההצטלבות הזאת של מיקומי השוליים בשני צידי המתרס – בזה היהודי ובזה הערבי – שימשה בבירור רקע לאלימות הפוליטית שפרצה דווקא בערים המעורבות בפרפריה ולא בערים או בשכונות בהן בורגנים פלסטינים ויהודים חיים זה לצד זה. אולם היה צורך בניצוץ שיבעיר את האש, והוא הגיע מליבה של ירושלים. אם נדמה את המרחב הפוליטי של ישראל/פלסטין לנוף טבעי, אזי ירושלים ובמרכזה הר הבית ומסגד אל-אקצא היא הר הגעש, ושאר היישובים הישראליים והפלסטיניים מצויים במדרונותיו. הר הגעש של הסכסוך הפעיל בירושלים מתפרץ מדי פעם, והלבה הרתחת מכסה את פני המדרונות ומבעירה חלק מהיישובים. באירועים האחרונים התברר כי הערים המעורבות התקרבו בהווייתן לירושלים יותר מכפי שנדמה. במילים אחרות, המאורעות הביאו לירושלמיזציה של הערים המעורבות, בעיקר באופן שבו המאבק הלאומי היה לגורם המרכזי בעיצוב היחסים הבין-קהילתיים.

לסיכום, המרחב הפוליטי הישראלי-פלסטיני נע כל הזמן בין קוטב העיונות וההפרדה האתנו-לאומיות ובין קוטב התלות ההדדית הכלכלית הניאו-ליברלית והזיקות הזמניות של חיי היומיום. כאשר תנאי היסוד של כובש ונכבש, שולט ונשלט, אינם משתנים ואף מתעצמים, המתח בין הקטבים מתעצם אף הוא. הדבר בא לידי ביטוי יותר מכול בשילוב המרובד של הפלסטינים בישראל ובזעזועים שנוצרים במהלכו ובעקבותיו. כל התפרצות אלימה משחררת זמנית חלק מן המתחים המצטברים ומאפשרת לצדדים לשוב כביכול למישור היומיומי, ה"לא-פוליטי". "שקט ביטחוני" במובנו בשיח הישראלי הציוני נשען על איזון עדין ושברירי בין השניים ועל גמישות מרבית של הציר כולו לנוכח התפרצויות האלימות התקופתיות. השאלה היא, כמובן, מתי המתח בין הקטבים יביא את הציר לנקודת שבירה.

מכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים

ביבליוגרפיה

אספֿשפֿירא, יאיר, 2019. "סגרגציה ואי־דמיון", מכון ירושלים למחקרי מדיניות [בלוג], 20.12.2019.
חדאד חאג' יחיא, נסרין, איימן סייף, ניצה קלינר קסיר ובן פרג'ון, 2021. מצב הרווחה בחברה
העברית: עוני, מדיניות ממשלתית וחולשת הרשויות המקומיות, ירושלים: המכון הישראלי
לדמוקרטיה.
פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2005. מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, תל אביב: אוניברסיטת
תל אביב.

Hochschild, Arlie R., 2018. *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right*, New York and London: The New Press.